

MICHAŁ TARNECKI

 <https://orcid.org/0009-0000-6342-9136>
MICHALTARNECKI@GMAIL.COM

Uniwersytet Szczeciński
Instytut Historyczny, student

ARTUR SZPARAGA

 <https://orcid.org/0009-0004-3419-6862>
ARTUR.SZPARAGA@PHD.USZ.EDU.PL

Uniwersytet Szczeciński
Szkoła Doktorska

JONATAN TOBIASZ

 <https://orcid.org/0009-0006-9277-9411>
JONATANTOBIASZKL7@GMAIL.COM

Liceum Ogólnokształcące im. 3 Dywizji Strzelców Karpackich przy Zespole Szkół w Czaplinku

Pamięć o przeszłości wsi Jankowo w powiecie drawskim w świetle rozmów z jej mieszkańcami Rekonesans badawczy

Memory of the Past of the Village of Jankowo in the Drawsko District in the Light of Interviews with its Inhabitants
A Research Reconnaissance

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie pamięci mieszkańców o historii lokalnej i świadomości o miejscach pamięci, takich jak np. zabytkowy spichlerz projektu Waltera Gropiusa w Jankowie w gminie Drawsko Pomorskie. Główną metodą badawczą były rozmowy z osobami zamieszkującymi wieś. Część właściwą tekstu stanowi zestawienie głównych tematów i elementów wspólnych wypowiedzi rozmówców z przywołaniem odpowiednich cytatów. Artykuł stanowi przyczynek do dalszych badań w zakresie lokalnej świadomości historycznej wsi województwa zachodniopomorskiego.

Słowa kluczowe: historia mówiona, miejsce pamięci, Jankowo, pamięć lokalna, pamięć zbiorowa

Summary: The main target of this paper is to present the memory and knowledge about the local history and consciousness about the places of remembrance such as the historic granary designed by Walter Gropius in Jankowo, Drawsko Pomorskie municipality. The main research method used was interviews with the village residents. The main part of the paper is a synthesis of the main topics and common elements of the interviewed people's statements with relevant quotes. This paper is a starting point for further research on the local historical consciousness of the West Pomeranian Voivodeship's villages.

Keywords: oral history, place of remembrance, Jankowo, local remembrance, collective memory

Wstęp

Pamięć o przeszłości jest szczególnym pojęciem w obrębie pamięci kulturowej, o której szerzej pisał francuski socjolog Maurice Halbwachs w książce *Społeczne ramy pamięci*¹. Zawiera w niej tezę, iż jednostkowe wspomnienia wszystkich członków społeczności składają się na pamięć zbiorową, ograniczoną wyraźnymi ramami historyczno-społecznymi. Ponadto ona sama wykracza poza intencje uchwycenia przeszłości przez jednostki. Jak wskazuje Magdalena Saryusz-Wolska, ich wpływ na ten rodzaj pamięci jest znikomy, a do utrwalenia jej w przestrzeni służą miejsca pamięci².

Pojęcie „miejsca pamięci” wprowadzone zostało przez francuskiego historyka Pierre’a Norę. Rozumiał je jako „zinstytucjonalizowane formy zbiorowych wspomnień przeszłości” w kontekście tworzenia lokalnej narracji historycznej³. Konkretnie obiekty architektoniczne, miejsca itp. nabierają znamion sakralnych w momencie uznania ich przez zbiorowość za ważne, które łączyć się mogą z różnego rodzaju praktykami uświęcającymi wydarzenia z przeszłości⁴. Jednakże poza oficjalnymi, ogólnonarodowymi miejscami pamięci w świadomości społecznej mogą funkcjonować ważne dla lokalnej grupy miejsca lub obiekty, które pozwalają jej odtworzyć obrazy z przeszłości. Tak zarysowana pamięć zbiorowa silniej wiąże jednostki wchodzące w jej skład oraz pozwala jeszcze lepiej poznać owo miejsce, zdobyć więcej informacji na jego temat.

1 Zob.: M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, przełożył i wstępem opatrzył M. Król, Warszawa 2022.

2 M. Saryusz-Wolska, *Od miasta do muzeum sztuki. Konceptualizacja przestrzeni pamięci w ujęciu Aleidy Assmann*, [w:] *Muzeum sztuki od Luwru do Bilbao*, red. M. Popczyk, Katowice 2006, s. 212.

3 A. Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 12.

4 M. Delaperrière, *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, z. 1(316), s. 51.

Maria Mendel i Wiesław Theiss taki przypadek nazywają „pamięciomiejscem”⁵. Rozszerza to perspektywę czasową, gdyż przekazywane z pokolenie na pokolenie opowieści rodzinne o miejscu zamieszkania, w połączeniu z historią mówioną o lokalnych zabytkach, składają się na poczucie tożsamości z danym miejscem. Dodatkowo motywują do działania na rzecz ocalenia od zapomnienia ważnych symboli materialnych, które stanowią o niepowtarzalnym charakterze danego miejsca. Jest to ważne zagadnienie w kontekście funkcjonowania miejsc niepamięci, które z różnych powodów – uświadomionych bądź nie – nie uczestniczą w konstruowaniu przeszłości wśród mieszkańców⁶. Mimo zmiennej rzeczywistości miejsca pamięci dla ich mieszkańców stanowią ważny odnośnik do wydarzeń, w których uczestniczyli ich przodkowie lub oni sami w przeszłości, ale i utrwalają to, co jest dla nich wartościowe na przyszłość. Z drugiej strony, wpisuje się to w Heideggerową myśl o pamięci jako „nieustannym zatrzymywaniu tego, co minione, w teraźniejszości, a ponadto przywrodoznie myślą wszystko, co nadejdzie, ku własnemu «teraz»”⁷.

W kontekście znaczenia miejsc pamięci dla lokalnej społeczności należy podkreślić konieczność zachowania ciągłości historycznej regionu. W sytuacji wymiany ludności ciągłość ta ulega przerwaniu. Zjawisko to obserwowane było na terenie Pomorza Zachodniego. Całkowita wymiana ludności w wyniku II wojny światowej na tych terenach spowodowała zerwanie ciągłości historycznej i w jej wyniku powolne niszczenie poniemieckich miejsc pamięci, które dla nowo przybyłych osób nie pełniły już takich funkcji. Dodatkowo antyniemiecka polityka władz w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz uraz społeczeństwa polskiego do Niemców spowodowany wojną utrwały niekorzystny proces degradacji obiektów należących do dawnych właścicieli⁸.

Zagadnienie pamięci miejsca pojawiło się przy okazji trwających w dniach 27–29 VI 2023 r. badań terenowych w Jankowie w ramach projektu organizowanego przez Fundację Warsaw Bauhaus i warsztatów zatytułowanych „Jankowo – Pamięć Miejsca”. Celem badań terenowych było stworzenie „mapy pamięci” mieszkańców Jankowa, w ramach której wyłonione zostaną główne tematy i problemy obecne

5 M. Mendel, W. Theiss, *Od redaktorów. Pamięć, miejsce i kategoria pamięciomiejsc w perspektywie społeczno-edukacyjnej*, [w:] *Pamięć i miejsce. Perspektywa społeczno-edukacyjna*, red. M. Mendel, W. Theiss, Gdańsk 2019, s. 9.

6 Pisali o tym m.in.: M. Augé, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii nadnowoczesności. Fragmenty*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4(112), s. 127–140; R. Sendyka, *Nie-miejsca pamięci i ich nie-ludzkie pomniki*, „Teksty Drugie” 2017, nr 2, s. 86–108.

7 J. Żelazna, *Pytanie Heideggera: co to znaczy „myśleć istotnie”?*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1993, Filozofia 14, z. 250, s. 103.

8 Z badań nad stosunkiem mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych do historycznego dziedzictwa kulturowego. Raport ze spotkań środowiskowych (1995–1996), red. Z. Mazur, do druku przygotowała M. Wagińska-Marzec, Poznań 2021, s. 89, 118–119.

w pamięci mieszkańców wsi⁹. Szczególnie interesujące dla badaczy były wspomnienia mieszkańców Jankowa na temat historii przed- i powojennej wsi, okresu transformacji ustrojowej oraz początków III Rzeczypospolitej. Istotne znaczenie miało także zebranie informacji na temat znajomości historii konkretnych miejsc pamięci znajdujących się w Jankowie. Kolejnym zagadnieniem była recepcja tej wiedzy przez starsze i młodsze pokolenie zamieszkujące wieś.

W celu uzyskania odpowiedzi na tak sformułowane pytania badawcze przeprowadzono serię rozmów z mieszkańcami Jankowa. Czas spędzony na wywiadach był zróżnicowany – od kilku minut do nawet ponad godziny. Rozmowy miały charakter nieformalny, a rozmówcy nie byli ograniczeni narzuconymi ramami odpowiedzi jak w przypadku standardowego sondażu diagnostycznego. Założeniem było umożliwienie pozyskania informacji pochodzących z otwartego strumienia świadomości rozmówcy. Aby jednak zachęcić mieszkańców do rozmowy, jedynie na początku badacze zadawali pytania ukierunkowujące i inicjujące konwersację. Dotyczyły one wiedzy rozmówców na temat historii Jankowa, wspomnień z nim związanych, znaczących miejsc historycznych lub zabytków charakterystycznych dla wsi. Część wywiadów za zgodą władz sołeckich wsi udało się przeprowadzić w lokalnej świetlicy, z kolei większość odpowiedzi uzyskana została w czasie terenowych badań.

Podobne eksploracje terenowe przeprowadzone zostały wcześniej dla miejscowości Tuczo (powiat wałecki) przez Annę Modzelewską w 2011 r., w których autorka chciała ukazać, w jaki sposób czasy PRL wpłynęły na miejscowość i jak zapamiętali te czasy lokalni mieszkańcy¹⁰. Niestety, brakuje dla Pomorza Zachodniego innych tego typu działań. Badania w innych częściach Polski w dużej mierze mają charakter etnologiczny¹¹ lub socjologiczny¹².

W badaniach przeprowadzonych w Jankowie uzyskano odpowiedzi od łącznie 34 osób, z czego w próbie badawczej znalazło się 20 mężczyzn i 14 kobiet. Ponad jedna trzecia rozmówców (12) to grupa osób w szóstej dekadzie życia i starszych.

9 W tym przypadku autorzy artykułu oparli się na założeniach antropologii historycznej akceptującej proces demokratyzacji historii. Zob. K. Pomian, *Historia – dziś*, „Przegląd Polityczny” 2011, nr 106, s. 3–15.

10 A. Modzelewska, *Komuniści jako chłopiec do bicia. Wpływ okresu PRL-u na współczesne dzieje Tuczo w świadomości mieszkańców miasta*, [w:] *Tuczo poprzez wieki. Studia i szkice*, red. E. Krasucki, R. Ptaszyński, Drawsko Pomorskie 2015.

11 Badanie terenowe, w którym jedno z postawionych pytań badawczych dotyczyło wpływu transformacji ustrojowej na postrzeganie przestrzeni przez mieszkańców miasta Tolkmicko (pow. elbląski). P. Guszowski, *O przestrzeni i miejscach ważnych dla mieszkańców Tolkmicka*, [w:] *Społeczność lokalna w badaniu. Gmina Tolkmicko*, pod red. I.A. Olewińskiej, A. Jawłowskiego, Warszawa 2015, s. 181–214.

12 K. Bierwiazonek, T. Nawrocki, *Pomiędzy traumą wojny a codziennością. Pamięć zbiorowa mieszkańców górnośląskiej wsi Bojszowy*, Warszawa 2020.

Odpowiedzi były zróżnicowane pod kątem ilości informacji oraz poruszanej przez badanych tematyki. Część z nich obejmowała podobne lub tożsame obszary, tym samym zostały wyselekcjonowane najciekawsze i najbliższe celowi artykułu. Przykładowe odpowiedzi zostały umieszczone w aneksie.

Historia Jankowa

Jankowo (niem. Janikow) to niewielka wieś sołecka położona w województwie zachodniopomorskim, w powiecie drawskim, w gminie Drawsko Pomorskie, około trzy kilometry na południowy zachód od siedziby gminy. Sama wieś posiada metrykę średniowieczną. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1254 r., kiedy to jej obszar nadano klasztorowi w Białobokach jako *deserta*¹³. Wieś w średniowieczu naprzemiennie należała do rodów von Borcke oraz von der Goltz¹⁴. Przez granice wsi, najprawdopodobniej już od XIII w., przebiegała granica państwowa między Księstwem Pomorskim a Brandenburgią, która swoją funkcję o stopniowo malejącej randze pełniła aż do XX stulecia¹⁵.

W 1492 r. do Jankowa przybył biskup kamieński Benedikt von Waldstein w celu poświęcenia kościoła ufundowanego przez mieszkańców. Dzień ten zapisał się szczególnie w tradycji i kulturze lokalnej ludności niemieckiej, albowiem uważano, iż dokładnie tego dnia uroczyste posadzono lipę drobnolistną będącą obecnie pomnikiem przyrody. Jej pierwotna nazwa *Friedhoflinde*, „cmentarna lipa”, jest potwierdzeniem istnienia pierwszej w tej miejscowości nekropolii. Niestety, nie ma już obecnie żadnego, widocznego gołym okiem, śladu po cmentarzu i kościele. Zachowało się również bardzo niewiele fotografii oraz innych informacji dotyczących budowli. Znanych jest zaledwie kilka zdjęć, głównie powojennych, ukazujących ruiny prawdopodobnie renesansowej wersji kościoła, które całkowicie rozebrano w latach 70. XX w. W XIX stuleciu kościół był wyposażony w dwa dzwony – większy odlany w Szczecinie przez braci Schwenn w 1819 r., zaś mniejszy przez A. Strehla w Kołobrzegu w roku 1863¹⁶.

13 E. Rymar, *Słownik historyczny Nowej Marchii w średniowieczu*, t. 5: *Ziemia drawska, święcińska, złocieniecka, kaliska, „duży i mały pazur” (ziemia inńska)*, Chojna–Wodzisław Śląski–Drawsko Pomorskie 2017, s. 62.

14 Ibidem.

15 Zob. B.R. Przybyła, *Dawne znaki graniczne na Pomorzu Zachodnim w świetle prospekcji archeologicznej. Przykłady z pogranicza drawsko-łobeskiego*, „Materiały Zachodniopomorskie” 2022, t. 18, s. 119–144.

16 T. Choroba, *Kościół w Jankowie (niem. Janikow)*. Dostępny w Internecie: <https://dramburg.blogspot.com/2019/04/sredniowieczny-koscio-w-jankowie-niem.html> [dostęp: 5 września 2023].

Wiek XVI i XVII to czas, który można uznać za szczególnie trudny w historii Jankowa. Z powodu licznych wojen, grabieży (m.in. przez wojska polskie w 1657 r.) oraz epidemii o okresie tym zachowało się niewiele informacji¹⁷. W wieku XVIII w Jankowie istniały dwa majątki; w roku 1786 jeden z nich wszedł w posiadanie rodu von Billerbeck¹⁸.

W XIX w. Jankowo i pobliskie Woliczno (niem. Golz) stanowiły wspólny majątek należący m.in. do rodziny Stubenrauch. Jeden z jej przedstawicieli, Adolf, był pierwszym archeologiem i konserwatorem zabytków na terenie powiatu drawskiego¹⁹. W drugiej połowie XIX w. powstały także park dworski oraz cmentarz ewangelicki. Najstarszy nagrobek pochodzi z 1882 r., zaś sam cmentarz podzielony jest na dwie części – jedną użytkowaną do końca XIX w., zaś drugą – do 1945 r.²⁰ Ponadto w 1877 r. powstała biegnąca przez wieś normalnotorowa linia kolejowa łącząca Starogard z Drawskiem Pomorskim, zaś w 1897 r. oddano do użytku odcinek Szadzkiej Kolei Wąskotorowej (niem. Saatziger Kleinbahnen) docierający do Jankowa. Oba projekty były dla wsi bardzo ważne ze względów rolniczo-transportowo-gospodarczych²¹. Na trasie kolei znajdowała się karczma, której budynek w latach 30. lub 40. XIX w. pełnił funkcję leśniczówek.

Około roku 1890 posiadłość Jankowo kupił najbardziej znany jego właściciel – Erich Gropius²². Był on stryjem Waltera Gropiusa – niemieckiego architekta, twórcy szkoły i stylu zwanego Bauhaus. Za sprawą pokrewieństwa młody architekt, niemogący skończyć studiów w Berlinie, przyjechał do bardzo dobrze prosperującego w tamtym okresie folwarku w Jankowie. To właśnie w tym miejscu zrealizował pierwsze projekty m.in. domów robotników, wieży transformacyjnej, pralni, kuźni czy słynnego murowano-szachulcowego spichlerza zbożowego w stylu ojczyznianym (niem. Heimatstil), który pełnił oprócz funkcji magazynowych także rolę wieży ciśnień. Budynek powstał w latach 1905–1906 i po II wojnie światowej, aż do czasu transformacji ustrojowej lat 90. XX w., był wykorzystywany przez Państwowe

17 Narodowy Instytut Dziedzictwa (dalej: NID), T. Pałac, Karta ewidencyjna założenia parkowo-folwarcznego. Dostępny w Internecie: https://zabytek.pl/pl/obiekty/zespol-palacowo-folwarcz-868277/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_32_EN.466254/1 [dostęp: 10 września 2023].

18 Z. Mieczkowski, *Poligon Drawski w trzech odsłonach*, Drawsko Pomorskie 2016, s. 110–111.

19 Ibidem.

20 NID, E. Szypuła, Karta ewidencyjna cmentarza ewangelickiego w Jankowie. Dostępny w Internecie: https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-ewangelicki-688191/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_32_EN.224930/1 [dostęp: 10 września 2023].

21 Z. Mieczkowski, *Dary lasu. 60 lat Nadleśnictwa Drawsko*, Drawsko Pomorskie 2022, s. 382–386.

22 Idem, *Poligon Drawski...*, s. 111.

Gospodarstwo Rolne (PGR)²³. Ten najbardziej rozpoznawalny obiekt w miejscowości pomimo złego stanu jest ważną atrakcją turystyczną i „światelkiem w tunelu” dla rozwoju kulturalno-historycznego wsi, albowiem nowym właścicielem spichlerza została Fundacja Warsaw Bauhaus z planami i działaniami mającymi na celu przywrócenie stanu świetności tego obiektu. Obecnie trwa jednak wyścig z czasem²⁴.

Początek XX w. to czasy świetności Jankowa nie tylko ze względu na obecność Waltera Gropiusa. Właściciel Jankowa również znacząco przyczynił się do wzrostu znaczenia tej miejscowości. Zlecił wzniesienie zabudowań folwarcznych, urządzenie ogrodów „pałacowych”, własnej willi w stylu szwajcarskim (tyrolskim) oraz zadbał o park dworski w stylu angielskim. Majątek ziemski E. Gropiusa obejmował obszar 667 ha. W latach 90. XIX w. hodowano w nim konie, bydło, świny oraz aż tysiąc owiec w pobliskiej owczarni, która obecnie znajduje się w niewielkiej wsi Jankowo Małe²⁵. W parku dworskim znajdowały się źródłiska, roślinność naturalnie niewystępująca w Polsce poprzecinana kamiennymi drogami prowadzącymi m.in. do punktów widokowych czy stawów hodowlanych pstrąga i karpia²⁶.

Po sprzedaży majątku przez E. Gropiusa Jankowo już nie odzyskało dawnej świetności. Po I wojnie światowej właścicielem został dr Reinhold Reichert²⁷. W parku dworskim wybudowano wówczas (krótko działającą) strzelnicę sportową. Wiosną 1945 r. Jankowo zostało w połowie spalone przez wojska radzieckie²⁸. W okresie po II wojnie światowej wieś zatraciła swój pierwotny folwarczny charakter. W miejscu najważniejszych zabytków architektonicznych powstały zabudowania PGR. Powojenna niechęć do wszystkiego, co „poniemieckie”, oraz bierność tutejszej ludności przyczyniły się do: nieuchronnej degradacji terenu, utraty wielu cennych zabytków czy aktów wandalizmu m.in. na cmentarzu ewangelickim. Powstanie czterech

23 T. Choroba, *Działalność Waltera Gropiusa na Ziemi Drawskiej w latach 1904–1914*. Dostępny w Internecie: <https://dramburg.blogspot.com/2012/01/dzialalnosc-waltera-gropiusa-na-ziemi.html> [dostęp: 10 września 2023].

24 NID, T. Pałacz, Karta ewidencyjna spichlerza w Jankowie. Dostępny w Internecie: https://zabytek.pl/pl/obiekty/jankowo-spichlerz/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_32_EN.466260/1 [dostęp: 10 września 2023]; Warsaw Bauhaus. Spichlerz Gropiusa. Dostępny w Internecie: <https://warsawbauhaus.org/projekt-spichlerz-gropiusa/> [dostęp: 5 maja 2025].

25 NID, T. Pałacz, Karta ewidencyjna założenia parkowo-folwarcznego...

26 Z. Sobisz, *Zabytkowe parki dworskie w gminie Drawsko Pomorskie*, „Zeszyty Siemczyńsko-Henrykowskie” 2015, t. 7, red. B. Andziak, s. 116–117.

27 Ibidem.

28 NID, T. Pałacz, Karta ewidencyjna spichlerza w Jankowie... Ponadto świadectwami walk w Jankowie w roku 1945 są chociażby widoczne ślady po kulach na tarczy zegarowej spichlerza czy fundamenty spalonej drewnianej stodoły w parku dworskim.

dwupiętrowych bloków z wielkiej płyty znacząco zaburzyło czytelność rysu historycznego wsi²⁹. Nowe mieszkania, miejsca pracy czy powstanie przedszkola oraz szkoły podstawowej zapewniły jednak podstawy bytu mieszkańcom Jankowa.

Przy okazji rysu historycznego Jankowa warto wspomnieć o różnego rodzaju legendach i podaniach dotyczących wsi. Jedna z nich opowiada o podziemnym przejściu pod tutejszym spichlerzem. Inne z kolei mówią o zatopionym czołgu w bagnie o lokalnej nazwie „Czerwonka” czy o tajemniczych grobach na Górze Konwaliowej (niem. Buchwerder/Burgwerder), czyli najwyższym wzniesieniu w parku dworskim. Jeden z nich został odnaleziony i należy do Clausa Gropiusa, zmarłego w wieku niemowlęcym syna E. Gropiusa³⁰. Wszystkie te lokalne historie wpisują się w zbiorową pamięć o Jankowie, stanowią o jej oryginalnym charakterze w odbiorze lokalnej społeczności.

Raport z badań

W Jankowie dwie ulice stanowią jej główne osie komunikacyjne. Typowe bloki po-pegeerowskie, mały plac zabaw, świetlica, zabytkowy spichlerz oraz prywatne domy stanowią krajobraz architektoniczny wsi. Jeszcze do niedawna działał tu mały sklep spożywczy, który w wyniku nieubłaganych praw ekonomii musiał zakończyć funkcjonowanie. Obecnie, aby zrobić zakupy, mieszkańcy muszą udawać się do pobliskiego Drawska Pomorskiego. W przypadku niektórych osób to trudna wyprawa, ponieważ w przypadku braku samochodu wyjazd na zakupy lub do lekarza zajmuje prawie cały dzień. Wiele osób ma ogromny problem, bo zdrowie już nie pozwala im na poruszanie się z łatwością. Na pytanie o rodzaj transportu do Drawska Pomorskiego jedna z mieszkanki oznajmiła: „PKS przyjeżdża, a w wakacje jest tylko jeden, przyjeżdża autobus”³¹.

Drugiego dnia zespół badawczy rozpoczął poszukiwanie w Jankowie osób chcących podzielić się z nami wiedzą na temat tego miejsca. Wieś wydawała się jakby pozbawiona mieszkańców, gdyż trudno było znaleźć kogokolwiek, kto wyraziłby chęć na rozmowę ze studentami. Sporadycznie udało się zaobserwować ciche przemknięcia niektórych osób, od których nie udało się uzyskać szerszych informacji.

Po dłuższych poszukiwaniach cel został osiągnięty. Jeden z rozmówców nie umiał zbyt dużo powiedzieć na temat historii Jankowa. Posiadał wiedzę jedynie o spichlerzu i znajdującym się w jego piwnicach składowisku nawozów sztucznych w czasach PRL.

29 Ibidem.

30 Zob.: J. Tobiasz, *Zapomniany grób niemowlęcia na Górze Konwaliowej w Jankowie*, „Odkrywca” 2025, nr 3–4(307), s. 48–54.

31 Kobieta, ok. 38 lat.

Wspominał jeszcze o pałacyku, który przed wojną znajdował się obok spichlerza, zniszczonym w czasie wkroczenia na Pomorze Armii Czerwonej³².

We wspomnieniach rozmówcy najwięcej miejsca poświęcali czasom PRL. Szczególnie widoczne to było wśród przedstawicieli starszego pokolenia, którzy mogą pamiętać ten okres z własnego doświadczenia. Blisko połowa rozmówców wspominała o działalności we wsi PGR-u. W swoich wspomnieniach pozytywnie odnosili się do okresu PRL wskazując na bezpieczeństwo socjalne i stabilną pracę. Szczególnie lata 70. XX w. były uznawane za pomyślny czas dla mieszkańców wsi. Trzej mężczyźni³³ zapytani na ich przydomowym podwórku podzielili się wspomnieniami na ten temat. Najstarszy z nich stwierdził: „W PRL-u było lepiej. Człowiek nie bał się o pracę”³⁴. Rozmówcy przeszli do tematu pałacyku znajdującego się obok spichlerza przed II wojną światową. Według ich wiedzy, wywieziono z niego wszystkie dobra i ukryto w lesie. Do dziś nie wiadomo, gdzie zostały schowane. Spichlerz projektu W. Gropiusa, według niech, w czasach PRL-u stanowił magazyn nawozów. Obok znajdował się tartak, który miał zostać stosunkowo niedawno zlikwidowany. Rozmówcy wspomnieli o kościele, który do przełomu lat 50. i 60. XX w. stał w miejscu dzisiejszej lipy³⁵. Podzielili się także informacją o przykościelnym cmentarzu, na terenie którego w kolejnych latach wzniesiono kompleks PGR, w tym zagrodę dla krów. Za nią z kolei znajdowała się hydrofornia. Transformacja ustrojowa przełomu lat 80. i 90. XX w. pociągnęła za sobą anihilację tych obiektów. Zachowała się część popegeerowskich budynków mieszkalnych, powstałych na miejscu pierwotnego sadu. Na temat Góry Konwaliowej i znajdujących się tam grobów rozmówcy nie potrafili przedstawić zbyt wielu informacji. Mężczyźni potwierdzili jednak, że słyszeli o tamtejszych mogiłach.

Zaledwie kilka osób wspominało o dawnych poniemieckich cmentarzach znajdujących się w Jankowie. O znajdującym się w pobliskim lesie wspominała jedna z interlokuterek, twierdząc, że chodziła tam zbierać konwalie. „On tam dawno jest. Wiem, że moja mama tam sprzątała. Pracowali tam, stawiali krzyże”. Na pytanie o to, czy mieszkańcy zajmowali się tym miejscem, odpowiedziała: „Tak i przyjeżdżali, stawiali jakieś świece, potem tam pozarastało, a teraz poczyścili to wszystko”³⁶. Dziś ta nekropolia porośnięta jest roślinnością i nie jest pielęgnowana przez lokalną społeczność.

32 Mężczyzna, ok. 70 lat.

33 Mężczyzna, ok. 68 lat; mężczyzna, ok. 45 lat; mężczyzna, ok. 42 lat.

34 Mężczyzna, ok. 68 lat.

35 Według mężczyzny, ok. 45 lat, rozbiorka kościoła nastąpiła do lat 80. XX w. Mężczyzna, ok. 68 lat.

36 Kobieta, ok. 38 lat.

Inny rozmówca opowiedział o ambiwalentnym stosunku do cmentarza. Według jego przekonań, mieszkańcy nie czują się zobowiązani do dbałości o to miejsce pamięci³⁷.

O drugim cmentarzu wspomniało więcej osób. Znajdował się przy dawnym jankowskim kościele w pobliżu lipy. Inna osoba powiedziała, że w tamtejszych grobach zostali pochowani Żydzi i Niemcy³⁸.

W kontekście znajomości przedwojennej historii Jankowa mieszkańcy podzielili się tylko mglistymi wspomnieniami o relacjach rodziców na temat odszkodowań dla Niemców po zmianie przebiegu granicy polsko-niemieckiej po roku 1945³⁹. Czynnikiem wpływającym na małą znajomość historii Jankowa sprzed II wojny światowej wśród mieszkańców wsi jest ich osiedlenie się w okresie powojennym. Przez cały czas trwania PRL i początku XXI w. miały miejsce migracje ludności. Do wsi przybywała ona z różnych części kraju, aby zdobyć pracę w pobliskim PGR i tutaj się osiedlić. Wśród wymienianych przez rozmówców obszarów, skąd przyjechali do Jankowa, znalazły się województwa: bydgoskie, gdańskie czy kieleckie. Sporo osób pochodziło z ziemi drawskiej. W wyniku zmian demograficznych „nowi” mieszkańcy z czasem wytworzyli własny obraz Jankowa i zredefiniowali lokalne miejsca pamięci. W ich wypowiedziach dominują bowiem tematy związane z powojenną historią wsi i jej zmieniającą się przestrzenią.

Chociaż badani nie stanowią ludności autochtonicznej, wielu z nich wspomniało o spichlerzu W. Gropiusa. Opowieści na temat zabytku ograniczały się jednak na ogół do czasów powojennych. W Jankowie mieszkają także osoby, które pamiętają czasy, kiedy spichlerz był czynny. Jedna z mieszkanek Jankowa, zapytana o historię budynku, powtórzyła informację o tamtejszym składowisku nawozów⁴⁰. Taka funkcja obiektu przyczyniła się do jego złego obecnego stanu. W wypowiedzi jednej rozmówczynie pojawiła się też informacja, iż w górnej części zabytku znajdowała się wieża ciśnień, z której cała jankowska społeczność czerpała wodę. Elementem, który doskonale zapamiętała, był zegar, który od dawna nie działał. Obecnie spichlerz został zagospodarowany przez Fundację Warsaw Bauhaus, o czym udało się uzyskać wiedzę od jednej z młodszych rozmówczyń⁴¹. Informacja o mającym powstać w jego

37 Mężczyzna, ok. 39 lat.

38 Mężczyzna, ok. 71 lat.

39 Kobieta, ok. 38 lat.

40 Kobieta, ok. 71 lat.

41 Kobieta, ok. 12 lat. Inni młodzi mieszkańcy Jankowa, z którymi udało się porozmawiać, nie potrafili odpowiedzieć na pytania studentów. Mówili, że nie znają historii wsi i nie podejmowali prób poszukania informacji na ten temat. Sam spichlerz kojarzony był z atrakcjami, jakie mają miejsce przy okazji realizacji projektów przez Fundację Warsaw Bauhaus.

wnętrzu muzeum nie jest jednak do końca ścisła. Fundacja o swoich planach opowiada w następujący sposób:

Dla nas spichlerz jest symbolicznym punktem wyjścia do stworzenia przez Fundację przyszłego Międzynarodowego Centrum Współpracy Twórczej – miejsca, między innymi, rezydencji dla artystów, studentów i badaczy, które chcemy rozwijać przy współpracy z lokalnymi twórcami i regionalistami. Korzystając z historii budynku i widząc w nim pierwszy krok do międzynarodowej kariery Gropiusa, chcemy, aby przestrzenie spichlerza były otwarte dla młodych artystów, architektów i działaczy społecznych stawiających pierwsze kroki w swoich dziedzinach⁴².

O samym W. Gropiusie mieszkańcy wspominają rzadko⁴³. Nie potrafią także opowiedzieć historii spichlerza.

Wątkiem obecnym w rozmowach z przedstawicielami starszego pokolenia był upadek lokalnego PGR-u w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej wczesnych lat 90. Wywiad z byłym pracownikiem tego gospodarstwa stanowi świadectwo dużego rozgoryczenia mieszkańców z powodu upadku PGR-u i tego, jak mieszkańcy wsi zostali potraktowani przez rząd w latach 1990–1993⁴⁴. Według rozmówcy, okres „dzikiego” dopiero co wprowadzonego w Polsce kapitalizmu zapisał się w pamięci społeczeństwa jako czas wielu „szemranych” interesów oraz wykupu aktywów państwowych za bezcen bez intencji kontynuacji dotychczasowej polityki gospodarczej⁴⁵. W konsekwencji tych działań duża liczba mieszkańców zatrudnionych w PGR-ze wyjechała pracować do pobliskiego Drawska Pomorskiego⁴⁶, w przypadku niektórych doszło nawet do emigracji⁴⁷. Jeden z byłych pracowników tutejszego PGR-u wspominał o problemie alkoholizmu i samobójstw w obliczu bezrobocia⁴⁸. Decyzje nowych władz polskich po 1989 r., w tym „plan Balcerowicza”, przez mieszkańców zostały ocenione negatywnie jako przyczyna zapaści gospodarczej wsi.

42 *Przyszłość spichlerza*. Dostępny w Internecie: <https://warsawbauhaus.org/projekt-spiczlerz-gropiusa/> [dostęp: 27 stycznia 2024].

43 Mężczyzna, ok. 70 lat, jako jeden z nielicznych wspominał nazwisko autora projektu spichlerza.

44 Mężczyzna, ok. 75 lat; mężczyzna, ok. 68 lat.

45 Mężczyzna, ok. 75 lat.

46 Kobieta, ok. 90 lat.

47 Mężczyzna, ok. 70 lat; kobieta, ok. 50 lat.

48 Mężczyzna, ok. 70 lat.

Okres transformacji ustrojowej z przełomu lat 80. i 90. XX w. w Polsce nie był wymieniany we wspomnieniach osób reprezentujących młodsze pokolenie. Wskazuje to dosyć wyraźnie na bardzo duże różnice w wartościowaniu lokalnej historii – co jest w niej ważne, a co nie.

Wnioski

Pamięć mieszkańców o historii Jankowa dotyczyła wybranych jej okresów. Historia przedwojenna nie jest obecna w opowieściach mieszkańców wsi, którzy przybyli tutaj po II wojnie światowej. Wiele osób wspomina PRL jako czas prosperity wsi. Z kolei przełom lat 80. i 90. ubiegłego wieku został oceniony bardzo negatywnie przez starsze pokolenie.

Jankowo posiada w świadomości mieszkańców swoje charakterystyczne miejsca pamięci. Najbardziej reprezentatywny jest spichlerz W. Gropiusa. Zwrócili na niego uwagę badani wszystkich pokoleń i płci. Dla młodszych funkcjonuje w krajobrazie kulturowym jako ruina, do której przyjeżdżają różni ludzie, z kolei dla osób starszych – jako były magazyn nawozów, zniszczony przez nierozsądne zarządzanie dziedzictwem. Do takich miejsc-symboli zaliczyć można także lipę przy dawnym kościele oraz znajdujący się obok cmentarz, na którego terenie zbudowano PGR. Góra Konwaliowa i znajdujące się tam mogiły również znane są wszystkim mieszkańcom. Oznacza to, że niektóre miejsca pamięci o poprzednich mieszkańcach Jankowa zaadaptowane zostały przez ludność napływową, która stworzyła własną „mapę pamięci”, wkomponowując w nią dziedzictwo poniemieckie.

Badana młodzież uczęszczająca do szkoły podstawowej знаła na ogół elementy historii Jankowa, wpisując się w nurt historii powszechnej. Według niej, to opowieści dziadków były dla niej źródłem tego typu informacji i dlatego była nimi zainteresowana. Inaczej sytuacja ma się w przypadku starszej młodzieży i młodych dorosłych, którzy nie są zainteresowani historią wsi i są niechętni wobec badań na jej temat. Brakuje wystarczających danych, aby wyjaśnić przyczynę tak zróżnicowanego podejścia do pamięci o rodzinnej miejscowości, ale stanowi to bodziec do kontynuacji badań.

Mieszkańcy w wieku produkcyjnym stanowili stosunkowo małą liczbę rozmówców. Może to wynikać z braku dyspozycyjności (obowiązków zawodowych lub domowych). Największą część badanych stanowiły osoby w wieku poprodukcyjnym, które udzieliły wywiadów obfitujących w informacje na temat historii powojennej Jankowa oraz okresu transformacji. Miały dobrą orientację o zabytkach i miejscach pamięci we wsi oraz jej okolicach. Co ciekawe, ta grupa mieszkańców z największą chęcią wzięła udział w badaniach, dzieląc się w najdłuższych wywiadach swoją prywatnością, subiektywnością i emocjonalnością w ocenie dziedzictwa lokalnego.

Rozmowy o przeszłości Jankowa były trudnym doświadczeniem dla jego mieszkańców. W ich ocenie, ujawnienie swojego związku z miejscami może skutkować ostracyzmem ze strony społeczności lokalnej. Warto zwrócić uwagę, że wiele osób

odmówiło wzięcia udziału w badaniach. Ponadto część z nich negatywnie podeszła do samej idei tych badań. Młodsze pokolenie potraktowało rozmowy o przeszłości jak egzamin z historii. Do czynników wpływających na niechęć do rozmów o Jankowie należą także: tendencja do alienacji w kulturze współczesnej (strach przed obcymi), lokalne „rany”, które mają swoje źródło w trudnej historii wsi (dysonansie dziedzictwa), oraz kompleksy mieszkańców „Polski powiatowej”.

Aneks źródłowy

Wybrane fragmenty relacji

Ludzie mają mieszkania tylko dzięki Gierkowemu budownictwu. Gdy PGR się rozleciał, wszystko poszło w szambo. W PGR-ze w Jankowie pracowało sto osiemdziesiąt ludzi, z dnia na dzień wszystko sprzedano i zagrabiono. W Jankowie jest mniej dzieci niż kiedyś, wszyscy wyjeżdżają, żyje tu stosunkowo mało osób poniżej czterdziestego roku życia, większość w wieku emerytalnym lub przedemerytalnym. Ludzie z Drowska wykupują puste domki, by w nich mieszkać⁴⁹.

Moja rodzina przybyła spod Bydgoszczy, po wojnie wszystko było gruzowiskiem, pałac był splądrowany. Gdy przyjechali tu moi rodzice, to i ziemniaki były zakopane tak, jakby tutejsi Niemcy planowali powrócić kiedyś do domu, żaden nie wrócił. Pracowałem w PGR-ze. Pamiętam, że spichlerz był wówczas użytkowany, chowano tam nawozy, obecnie popadł w ruinę. Istniał też kiedyś zespół „Iskra Jankowo”, typowo robotniczy, dla pracowników PGR-u. Na wsi jest dużo domów poniemieckich, ale w latach siedemdziesiątych zbudowano też bloki. Transformacja była najcięższym okresem mojego życia w Jankowie. Zamknięcie PGR-u było błędem. Przed wykupieniem, w PGR-ze dopiero co wyposażono oborę w nowoczesny i drogi sprzęt, po sprzedaniu pocięto go i oddano na złom. Obecnie chyba tylko jedna osoba jest rolnikiem, reszta albo nie żyje, albo jest już na emeryturze⁵⁰.

Jak ludzie mieszkają w jakimś miejscu, to nie interesują się tak bardzo jego historią. Starsi jeszcze coś tam wiedzą, ale młodzi nie interesują się już prawie wcale. Każdy zna spichlerz, ludzie przyjeżdżają z całej Polski i zagranicy specjalnie dla niego, co jest dobre dla wsi. Najważniejszy był upadek PGR-u w latach dziewięćdziesiątych, gdzie dużo mieszkańców pracowało. Jankowo było w totalnym kryzysie, ludzie emigrowali, brali jakiegokolwiek możliwe prace albo się zapijali⁵¹.

49 Mężczyzna, 74 lata.

50 Mężczyzna, 69 lat.

51 Kobieta, ok. 50 lat.

Urodziłem się w tym miejscu. Pracowałem jako rozwoziciel mleka w PGR-ze. Upadek PGR-u był trudny, zniszczono obory. Kiedy zniszczyli oborę, to odkryto wiele czaszek. Żona była laborantką, pracowała w mleczarni. Ludność po 1989 roku straciła pracę, źródło zarobku. W spichlerzu w piwnicach znajdowały się nawozy rolnicze. Bawiłem się tam, jak byłem młody. Był tam zegar, miał wskazówki. A w miejscu, gdzie jest lipa, znajdował się kościół⁵².

W PRL-u było lepiej. Człowiek nie bał się o pracę. We wsi stał dworek, z którego wywieziono wszystkie dobra, wywieziono je do lasu. Nie wiadomo, gdzie są. W spichlerzu przechowywane były nawozy rolnicze. Obok znajdował się tartak, zlikwidowany został niedawno. W miejscu lipy znajdował się kościół, gdzieś do lat pięćdziesiątych, sześćdziesiątych. Na polanie obok był cmentarz, później znajdował się tam PGR i zagroda dla krów. Za tą zagrodą znajdowała się hydrofornia. Po zmianie ustroju zostało to tam zlikwidowane. W miejscu bloków znajdowały się pola⁵³.

Na miejscu zamku postawiony został spichlerz. Kiedy postawili bloki, wszystko się ruszyło. W miejscu, gdzie dziś stoi dom sołtysowej, znajdował się barak. Czas komunizmu był dobry, państwo dawało mieszkania, każdy mógł utrzymać świnie. Gdzie znajduje się lipa, stał kiedyś kościół. Potem znajdowała się tam obora⁵⁴.

W miejscu lipy znajdował się kościół, z którego później rozkradziono cegły. Przy nim znajdowały się groby. Na cmentarzu znajdowały się groby Żydów i Niemców. Dwa lub trzy groby były na Górze Konwaliowej. Spichlerz przeznaczony był na zboże. Z wieży ciśnień na górze spichlerza rozprawdzano wodę po Jankowie⁵⁵.

W domu rozmawialiśmy o Górze Konwaliowej i znajdujących się tam grobach. Zanim powstawały bloki, znajdowało się w tym miejscu pole. Lata osiemdziesiąte to podupadanie Jankowa, brak wypłat, zamiana na deputaty. Przy murku znajdował się domek pruski. W miejscu lipy znajdował się kościół, z tyłu znajdują się kawałki jego fundamentów. Wieża ciśnień znajdowała się na spichlerzu, rozwożono stamtąd wodę po wsi. Zegar na spichlerzu długo nie działał⁵⁶.

52 Mężczyzna, 68 lat.

53 Mężczyźni, odpowiednio: 68 lat, 45 lat i 42 lata.

54 Mężczyzna, 70 lat.

55 Mężczyzna, 71 lat.

56 Kobieta, 71 lat.

O historii Jankowa wiem tyle, co mówili dziadek i ludzie starsi. W dzieciństwie robiło się tu dużo fajnych rzeczy. Spichlerz, jezioro, lipa to ważne punkty na mapie Jankowa. W czasie PRL-u hodowano tu zwierzęta, ludzie mieli pracę na miejscu. Dziś wiele się zmieniło, zlikwidowano PGR-y, pobudowano nowe domy⁵⁷.

Przeprowadziłam się do Jankowa z województwa kieleckiego w wieku trzydziestu lat. Mój ojciec dostał tu pracę. Większość mieszkańców Jankowa to emeryci. O spichlerzu nic nie wiem, oprócz tego, że PGR stał przy spichlerzu. Jankowo to spokojna miejscowość, w której nic się nie dzieje, i cieszę się, że można tu tak w spokoju żyć. O przedwojennej historii Jankowa nic nie wiem, tak samo o przeszłości Jankowa sprzed mojego przyjazdu. Do miejscowości przyjeżdżają ludzie i stawiają sobie domy, a zarobki uzyskują w Drawsku. Przy spichlerzu ktoś kombinuje⁵⁸.

Nie wiem nic o Jankowie, a do szkoły chodzę do Drawska. Nie wiem, czym jest spichlerz i kiedy został wybudowany. Nie dbam o to, co kto tam robi⁵⁹.

Przeprowadziłem się do Jankowa w 1985 roku, pracowałem jako kierowca. W PGR-ze było fajnie, przyjemnie i stabilnie. Przy spichlerzu były świny i stodoła. Spichlerz jest poniemiecki, ale nie wiem nic o Niemcach, co tu mieszkali i g... mnie to obchodzi. Dobrze Szwabom, że ich spotkała kara, bo zasłużyli na nią za wojnę. Mieszkam w bloku. Za Balcerowicza była katastrofa i całą stabilność życiową szlag trafił. Większość mieszkańców jest w moim wieku, ale nie znam wszystkich, bo ludzie powyjeżdżali i poprzyjeżdżali młodszy. Młodzież w Jankowie jest, ale siedzi przed komputerami. Na wiosce wszyscy są za PiS-em⁶⁰.

Spichlerz to była nasza meta. Słyszeliśmy, że kiedyś był we wsi PGR, ale jak przyszedł Balcerowicz, to zniszczył wszystko, na co pracowali nasi rodzice⁶¹.

Tutaj, k..., niczego nie ma⁶².

57 Kobieta, 42 lata.

58 Kobieta, 50 lat.

59 Mężczyzna, 15 lat.

60 Mężczyzna, 65 lat.

61 Mężczyźni, ok. 16–30 lat.

62 Kobiety, ok. 16–17 lat.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Narodowy Instytut Dziedzictwa

Pałac T., Karta ewidencyjna spichlerza w Jankowie

Pałac T., Karta ewidencyjna założenia parkowo-folwarcznego

Szypuła E., Karta ewidencyjna cmentarza ewangelickiego w Jankowie

Literatura

Augé M., *Nie-Miejsca. Wprowadzenie do antropologii nadnowoczesności. Fragmenty*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4(112).

Bierwaczonok K., Nawrocki T., *Pomiędzy traumą wojny a codziennością. Pamięć zbiorowa mieszkańców górnoląskiej wsi Bojszowy*, Warszawa 2020.

Delaperrière M., *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, z. 1(316).

Guszkowski P., *O przestrzeni i miejscach ważnych dla mieszkańców Tolkmicka*, [w:] *Spółeczność lokalna w badaniu. Gmina Tolkmicko*, pod red. I.A. Olewińskiej, A. Jawłowskiego, Warszawa 2015.

Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, przełożył i wstępem opatrzył M. Król, Warszawa 1969.

Mendel M., Theiss W., *Od redaktorów. Pamięć, miejsce i kategoria pamięciomiejsca w perspektywie społeczno-edukacyjnej*, [w:] *Pamięć i miejsce. Perspektywa społeczno-edukacyjna*, red. M. Mendel, W. Theiss, Gdańsk 2019.

Mieczkowski Z., *Dary lasu. 60 lat Nadleśnictwa Drawsko, Drawsko Pomorskie* 2022.

Mieczkowski Z., *Poligon Drawski w trzech odsłonach*, Drawsko Pomorskie 2016.

Modzelewska A., *Komuniści jako chłopiec do bicia. Wpływ okresu PRL-u na współczesne dzieje Tuczna w świadomości mieszkańców miasta*, [w:] *Tuczno poprzez wieki. Studia i szkice*, red. E. Krausucki, R. Ptaszyński, Drawsko Pomorskie–Szczecin 2015.

Pomian K., *Historia – dziś*, „Przegląd Polityczny” 2011, nr 106.

Przybyła B.R., *Dawne znaki graniczne na Pomorzu Zachodnim w świetle prospekcji archeologicznej. Przykłady z pogranicza drawsko-łobeskiego*, „Materiały Zachodniopomorskie” 2022, t. 18.

Rymar E., *Słownik historyczny Nowej Marchii w średniowieczu*, t. 5: *Ziemia drawska, świdwińska, złocieniecka, kaliska, „duży i mały pazur” (ziemia ińska)*, Chojna–Wodzisław Śląski–Drawsko Pomorskie 2017.

Saryusz-Wolska M., *Od miasta do muzeum sztuki. Konceptualizacja przestrzeni pamięci w ujęciu Aleidy Assmann*, [w:] *Muzeum sztuki od Luwru do Bilbao*, red. M. Popczyk, Katowice 2006.

Sendyka R., *Nie-miejsca pamięci i ich nie-ludzkie pomniki*, „Teksty Drugie” 2017, nr 2.

Sobisz Z., *Zabytkowe parki dworskie w gminie Drawsko Pomorskie*, „Zeszyty Siemczyńsko-Henrykowskie” 2015, t. 7.

Szpociński A., *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4.

Tobiasz J., *Zapomniany grób niemowlęcia na Górze Konwaliowej w Jankowie*, „Odkrywca” 2025, nr 3–4(307).

Z badań nad stosunkiem mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych do historycznego dziedzictwa kulturowego. Raport ze spotkań środowiskowych (1995–1996), red. Z. Mazur, do druku przygotowała M. Wagińska-Marzec, Poznań 2021.

Żelazna J., *Pytanie Heideggera: co to znaczy „myśleć istotnie”?*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1993, Filozofia 14, z. 250.

Źródła internetowe

Choroba T., *Działalność Waltera Gropiusa na Ziemi Drawskiej w latach 1904–1914*, <https://dramburg.blogspot.com/2012/01/dzialalnosc-waltera-gropiusa-na-ziemi.html>

Choroba T., *Kościół w Jankowie (niem. Janikow)*, <https://dramburg.blogspot.com/2019/04/sredniowieczny-koscio-w-jankowie-niem.html>

Przyszłość spichlerza, <https://warsawbauhaus.org/projekt-spichlerz-gropiusa>

Warsaw Bauhaus. Spichlerz Gropiusa, <https://warsawbauhaus.org/projekt-spichlerz-gropiusa/>